

ШУКРУЛЛО

ТИРИК РУҲЛАР

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2007

Б и р и н ч и б о б

ФАРЁД

Ёз кунларидан бири. Кутилмаган даҳшат бошланди.

Ўзи гувоҳ бўлиб, ўзи кўрмаган одам ишонмайдиган воқеа юз берди. Ҳозиргина ҳаммаёқни куйдириб турган жазирама саратон бирданига қаҳратон қишга айланди. Ярқираб турган қуёшнинг юзига қоп-қора парда тортилиб, осмон тунга бурканди. Кўнгилни беҳузур қилувчи илимилиқ шамол келди-ю, кетидан дам ўтмай, чанг-тўзон кўтарилиб, бўрон бошланди. Бирпасда ҳаммаёқни ўнтўда қилиб ташлади. Бу даҳшатли увуллаган шамол, том тунукаларини қалдиратиб, учириб туширарди. Шовул-шовул етилган мевали дарахтлар дув тўкилиб, қарсиллаб сина бошлади. Авжи туш пайтида ҳаммаёқни қоплаган қоронғилик, бўроннинг увуллашидан атрофни ваҳм босиб кетди. Тўзон аралаш томчилаган йирик-йирик ёмғир шарросга айланди. Худди ёниб турган аланга устига сув сепиб ўчиргандек, ҳозиргина баданларни куйдириб турган саратон жазирамаси ўрнига ёмғир билан келган совуқ шамолдан баданлар жунжий бошлади. Шиддатли ёғган ёмғир бир зумда дўлга айланди. Кўча юзлари, ариқларда дўл аралаш айқириб оққан тошқин — оламни сув босгудек — ваҳм солди.

Бўрон билан тарсиллаб ойналарга урилаётган дўл дам ўтмасдан қорга айланиб, айна қиш пайтидагидек бўралай бошлади. Дов-дарахтларнинг новдалари қор босиб ерга эгилди. Кўчалардаги пана-паналарда беркиниб турган одамлар кутилмаган бу даҳшатдан хаёлларини йиғиштириб олишга улгурмасданоқ, мўъжиза рўй бергандек, уфқнинг бир чеккасида яна лоп этиб қуёш кўринди. Осмон юзига қора парда тортган булут тарқалиб, саратон иссиғи, худди ҳаммом эшиги очилгандек, гул яна юзларга урилди. Шамол ҳам, ёмғир ҳам тиниб, қуёш куйдира бошлади. Ерни ола-чалпоқ қоплаган, дўл аралаш ёғган қордан нам ғубор кўтарила бошлади. Атрофда ниҳоятда нохуш манзара пайдо бўлди. Даҳшатли бўрон ва жала ўзидан кейин хонадонлару боғу роғларда шохлари синиб, ерга дув тўкилиб, лойга қоришган шафтолию олмалар, шингил-шапоқ бўлган ишком-ишком узумларни қолдириб кетди. Тўда-тўда ахлат, ивирсиқ қолдирди. Бу бир нафасгина

бўлган, ўткинчи кўнгилсизлигу, бир дақиқалик табиат яратган алғов-далғов эди.

Бу бир нафаслик!.. Тасодифий!.. Бир кунлик алғов-далғов!..

Аммо Худойи таоло ўз бандаларининг бугунги қувончи ғамга, кечаги тўйи кутилмаганда азага айла-нишидан ўзи асрасин!

Асадулла махсумнинг оиласи бошига тушган даҳшатли фожиа ҳам худди шундай саратон кунларидан бирида юз берди.

Убайдуллахон отилишга ҳукм қилинибди, деган шум хабар келганда Асадулла махсумнинг уйидагина эмас, эшитган қариндош-уруғларникида ҳам қий-чув, йиғи-сиғи кўтарилди. Асадулла махсумнинг божаси, дардаш дўсти Юсуфхўжа қори хотини Зайнабхонни тинчитишга қанчалик уринмасин, фарёд кўтарди:

«Укамнинг қайси гуноҳига бунчалик!.. Шўримиз қурсин! Эй Парвардигор!» — деган гапни йиғи аралаш ички бир дард билан айтиб, шитоб ўрнидан туриб, қаёққадир бормоқчи бўлди-ю, аммо бирор ёққа бориш у ёқда турсин, қадам босиб уйдан кўчага чиқ-шининг ҳам имкони бўлмади. Атрофдагиларни ваҳмга солиб, ҳушидан кетиб, жим қолди.

Аммо бу шум хабарни эшитган онанинг ҳоли не кечдийкин? Унинг аҳволини тасаввур қилиб бўлмасди. Авжи навқирон йигит чоғида вафот этган ўғли Абдулазизхоннинг доғи юрагидан аримасдан, кутилмаганда яна бир ўғли Убайдуллахон отишга ҳукм қилинганлиги хабарини эшитгандаги чеккан оҳу додига чидаб бўлмасди.

— Шу ниятда сени туққанмидим, болам!.. Туғмай ўлсам бўлмасмиди! Худога нима ёзгандим! Худо менга доно, дунёга ақли етадиган фарзанд ўрнига, довдирроқ ўғил берганда бу азобларга қолмасдим! Дод!.. Дод!.. Бу жафолар, бу кўргиликлар менга каммиди! Худо, мен, бебахт банданг, сенга нима ёзгандим?!.

Таскин беролмайсан! Сўз топилмайди! Бирданига икки навқирон ўғлидан айрилиш азобига чидаш осонми! Худонинг ўзи тўзим берсин!

Бу онанинг оҳу додини эшитиб тошпорақ ҳам бардош беролмасди.

Мана, неча йилки, бу оналарнинг фарёдлари, ноалари юракларни тилка-пора қилиб, қулоқлардан кетмайди.

Ҳеч бандаи мўминга фарзанд доғини кўрсатмасин!
Онам, деб йиғлатсин-у, ҳеч кимни болам, деб йиғлат-
масин. Худоё, худовандо, бу кўргиликларни ҳеч бан-
данинг бошига солма!

«Болам шўрликнинг гуноҳи нима эди! Гуноҳи бе-
гуноҳлигим! Дод, бу адолатсизлик, дод бу зулмдан!
Золимларни уйи куйсин! Илоҳа, омин!»

Бу фақат Убайдуллахоннинг онаси бошига тушган
кўргиликмиди? Унинг фарёдими?! Йўқ! 24 ёшида қамал-
иб, Сибирь совуқларида ўлиб кетган буюк истеъдод
эгаси — шоир Усмон Носир онасининг ҳам фарёди эди.

Авжи кучга тўлган йигит ёшида бегуноҳдан-бегу-
ноҳ халқ душмани саналиб, отилган Абдулла Қодирий,
Абдулҳамид Чўлпонлар... шўрлик оналарининг фарёд-
лари!

Миллат учун, мустақиллик учун жонларини фидо
қилган буюк арбоблар — Акмал Икромов, Файзулла
Хўжаевлар... оналарининг оху фарёди эди.

Ноҳақлик зулмидан бевақт қатл этилган, фарзанд-
лари доғида адо бўлган оналар ўша кунлари Ўзбекист-
тонда ўн эмас, юз эмас, сон-саноксиз эди!

Қанча-қанча мушфиқ оналар фарзандларининг дий-
дорларини кўролмай дунёдан ўтиб кетдилар. У кунни
қайтиб ҳеч кимнинг бошига солмасин!

О, муҳтарам оналар!

*Ҳаётда не алам, фожиалар бор!
Одамлар бошида не-не кўргулик!
Оламда нима бор буюк, мўнтабар —
Фарзандлар ўстириб, она бўлгудек!
Нима бор аламли она қаҳридан?
Нақадар аччиқдир — у тўккан кўз ёш.
Ҳар тонг чиқиб келар туннинг қаъридан
Онани зиёрат қилай деб кўёш!*

Убайдуллахоннинг гуноҳи бормиди?!

Бундай савол фақат унинг уйида ёки қариндош-
уруғлари орасидагина бўлмай, қамалиш хабарини эшит-
ган бутун Тошкент шаҳридаги одамлар, ҳатто унинг
узоқ-узоқлардаги танишлари орасида айланиб катта
шов-шувга сабаб бўлган эди.

— Шундай одам қамалибдимми?

— Отилармишми?

— Ё тавба!

— Қайси Убайдулла?

— Шайхонтовурлик Асадулла махсумнинг ўғли.

— Адвокат-да!

— Фақат адвокат эмас, унинг қилган ишлари унча-
мунча одамнинг қўлидан келмасди.

— Убайдулла Хўжаевни айтасизми? Унинг қилган
ишлари... бу ўша ўруснинг буюк ёзувчиси Толстойга
хат ёзган одам-да!

— Ҳа, ўша! Убайдулла! У замонларда Толстой асар-
ларини ўқиш эмас, унинг номини, ҳатто ижодкорлар
орасида ҳам билганлар кам бўлган бир даврда, унинг
«Ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик» ҳақидаги дунё-
қараши, фалсафаси тўғрисида шундай буюк адиб би-
лан баҳслашишга журъат этиш!.. Унинг устига яна рус
тилида, Толстойни қойил қиладиган савияда ёзиб, фикр
ифода қилиш!

— Бу адвокат бўлса, ёзувчи билан нимани талаш-
ган?

— Миллатни!

— Миллатни?!

— Ҳа, миллатни! Миллатнинг тақдирини ўйлашдан
бошқа уни дарди бўлган эмас. Бўлмаган!

«Кўп ҳурматли Лев Николаевич!

*Сизни безовта қилишни асло истамаганим ҳолда,
аммо менга шубҳали туюлган «ёвузликка қаршилик
кўрсатмаслик» масаласида бирор аниқлик киритарсиз
деган умидда ушбу мактуб билан Сизга мурожаат
қилишга журъат этдим.*

*Инсоф нуқтаи назаридан «Ёвузликка қаршилик
кўрсатмаслик»нинг ҳеч шубҳасиз адолатли эканига мен
ҳам қўшилиб, унга иқрор бўлсам ҳам, аммо қўйидаги
бир ҳолатда қандай муносабатда бўлиш кераклиги мени
ўйлантириб қўяди:*

*«Ёвузликка қаршилик кўрмаслик»нинг адолатли эка-
нига шунинг учун ҳам иқрорманки, бу Инжилга бўлган
диний майлим ёки Муҳаммад динидаги одам бўлганим
учун эмас, балки бу менинг тушунчамга тўғри келган-
лигидан ҳам, албатта.*

*Менинг тушуншимча, «Ёвузликка ёвузлик қилма»-
нинг негизда қўйидаги бир ҳақиқат ётади: мабодо
кимдир бир ёмонлик қилган бўлса, шу билан у битта
ёмонлик қилган бўлади, мабодо мен унга қаршилик қил-*

сам ёки ёвузликка ёвузлик билан қайтариб қасос олмақчи бўлсам, унда, табиий, бир ёмонликдан иккинчи ёмонлик пайдо бўлади ва ҳоказо. Агар мен ёмонлик кўрсатмасам эди, бир ёмонлик ёмонлигича қолиб, иккита бўлмасди, яъни ёвузлик камроқ бўларди. Буларнинг ҳаммасидан хулоса шуки, ёмонликка ёмонлик қилмаслик биланми ёки бошқа бир йўл биланми, хуллас, қандай қилиб бўлмасин, ёвузликни камайтириш чорасини қилиш керак. Агар хулоса шу дейдиган бўлсак, куйидаги ҳолатда қандай муносабатда бўлишимиз керак:

Менга таниш бир мисолни келтириб кўрайлик: кимдир гаҳшати бир ёвузликни бошламоқчи: масалан, бир уй ёки шаҳарни, ёки поездними, кемани ҳалокатга учратмоқчи ва ҳоказо... Шубҳасиз, бу юзлаб, минглаб кишиларнинг ҳалокатига сабаб бўлади. Албатта, мен инсоний ахлоқ юзасидан бунинг олдини олиш чорасини топишга мажбурман. Аммо у ўз ёвуз ниятини амалга оширишдан олдин, уни бартараф этиш учун мени ўша ёвузни йўқ қилишдан бошқа чорам қолмайди.

Албатта, мен у ёвузни йўқотиб юзлаб, минглаб одамларнинг ҳаётини сақлаб қолдим, деган баҳона билан ўз қилмишимни оқламоқчи бўламан. Инчунин, мен қилган ёвузлик қилинадиган катта ёвузлик олдида кичик нарса бўлиб қолади. Чунки у катта талофатлар келтириши мумкин бўларди. Шунинг учун мен бунини ёвузлик деб эмас, аксинча, катта фалокатни, ёвузликни олдини олиш, ёвузликни камайтириш омилларидан бири бўлади, деб биламан.

Менинг мулоҳазаларим шулардан иборат, бу қанчалик тўғри, билмадим, узоқ иккиланишлардан кейин бу ҳақда бирор тушунтириш берар деган ниятда сизга мурожаат этишга журъат этдим.

Агарда ўз тушунтиришларингиз билан мен учун ниҳоятга муҳим саналган ва ноаниқ бўлган бу масалага ёрқинлик киритсангиз, мен Сиздан умрбоғ миннатдор бўлардим.

Менинг турар жойим:

Саратов шаҳри, пассаж, д. Юренкова. Юрид. отдел. Убайдулла Асадуллаевичу Ходжаеву.»

Сизга самимий садоқат билан, мусулмон:

У. Ас. Ходжаев.

29 май, 1909 йил. Саратов шаҳри.

Бу мактубни Убайдуллахон Ёзганда, жаҳонга донғи кетган Толстой саксонга бориб қолган, кунига дунёнинг ҳар томонидан юзлаб хатлар келиб, ҳаммасини ўқишга, ҳатто имкони бўлмаган бир маҳалда, олис туркистонлик ўзбекнинг мактубига жавоб қайтаришни лозим кўриши!.. Бу бекорга эмас! Мана унинг жавоби:

Ясная Поляна. 1909 йил 5 июнь.

Убайдулла Асадуллаевич.

Сиз мендан сўрабсизки, бир кимсанинг кўп одамларга ёвузлик қилиш нияти маълум бўлса, у тақдирда қаршилиқ кўрсатмаслик ҳақидаги таълимотни тан олган киши нима қилиши керак? Кўпчилик ҳалокатининг олдини олиш учун ўша бир кишига нисбатан зўрлик қўллаш маъқул эмасми?

Афв этасиз, бу саволингиз, кўпларнинг шу хилдаги саволлари сингари, ҳақиқатни билиш истигадан эмас, аксинча, ҳақиқат деб ҳисобланган нарсани адо эмасликни оқлаш истигадан келиб чиққан. Инсонга меҳр-муҳаббат ҳақидаги таълимот қаршилиқ кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига олиб, у инсон интиладиган идеални билдиради. Идеални таомилнинг оддий қоида-си деб билиш эса катта хато ёки ўз-ўзини алдашдир. Бу ҳаётда ҳеч қачон тўла эришиб бўлмайдиган етук камолотни талаб этувчи идеалгина идеал бўла олади. Лекин у ҳаётга раҳнамо сифатида зарурдир, ҳаётда эришиб бўлмайдиган ана шу камолотдан далолат бергандагина зарурдир. Меҳр-муҳаббат идеали ҳақида ҳам шунини айтиш мумкин. Қаршилиқ кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига оладиган меҳр-муҳаббат талаб этиш — ҳеч вақт тўла адо этиб бўлмайдиган нарсадир, шунинг учун уни адо этишга интилиш ҳам керак эмас, деган мулоҳаза менга компас тутган шундай бир одамни эслатади: йўлда манзилингга тикка бор, деб унинг қўлига компас тутқазганлар, у бўлса, компас кўрсатган тўғри йўлда ўтиб бўлмайдиган тўсиқлар — тоғлар, дарёлар ва ҳоказолар бор, шу сабабдан ҳам мен мумкин қадар мутлақо тўғри йўналишга тушиб олиш учун компасга риоя қилиб ўтирмай, бошим ояганча четга қараб кетаверишим мумкин, деб туриб олади. Қаршилиқ кўрсатмасликни ҳам ўз ичига оладиган

меҳр-муҳаббат масаласида эса компас доимо одамга нима қилиш кераклигини (сайёҳга йўналишни) кўрсатадиган ахлоқий-диний туйғудир; одамнинг хатти-ҳаракатидан келиб чиқадиган оқибатлар эса ҳеч қачон унинг ўзига аён бўлмайди. Шунга кўра, сайёҳ учун компас кўрсатган мутлақ тўғри йўналишга мумкин қадар яқинроқ юриш бирдан-бир раҳнамо бўлганидек, ахлоқий идеалга мумкин қадар яқин бўлишга интилиш — инсон учун бирдан-бир раҳнамо бўлиши керак...

Саволингизга берган бу жавобим Сизни қаноатлантира олса ғоят хурсанд бўлури эдим.

Лев Толстой

Убайдуллахон нега Толстойнинг бадий асарларидан олган ўз таассуротлари, унинг нуқсон ва афзалликлари ҳақида эмас ёки унга миннатдорчилик билдириб эмас, инчунин, унинг дунёқараши, «ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик» ғояси билан қизиқади? Нега? Нима мажбур этган?

Убайдуллахоннинг хат ёзишдан бирдан-бир кўзлаган мақсади битта эди. Яъни ҳурматли Лев Николаевич, Сизнинг ғоянгиз бўйича, Чор ҳукумати Туркистон халқларини ўз эркига қўймай, хоҳлаганча эзаберсин! Зулм ўтказиб, мустамлака қилиб, бойликларини талайберсин! «Ёвузликка ёвузлик қилмаслик керак» деб индамай, курашмасдан тақдирга тан бериб қараб ўтираберсин, деган хулоса чиқмайдими — демоқчи бўлган. Чиқарган хулосасини қара! Мана миллатга жон куйдириш!

Толстойга хат ёзганини айтамыз. Олтмишга яқинлашиб, қамоқ азобларида эзилиб, жисмонан заифлашиб қолган бир ҳолатда, нега инглиз ёзувчиси Киплингнинг ҳайвонлар ҳаётидан олиб ёзилган «Маутли» асарини таржима қилишга тутинди? Ҳайвонлар ҳаёти билан ўзини овутиб, қамоқни унутиш учун эрмакка қилдимми? Йўқ, Худо раҳмат қилсин, фақат дарди миллат бўлган! Туркистонни мустамлака зулмидан озод қилиш бўлган! Ҳайвонлар орасига кириб қолган инсон боласи Маутлига ҳатто ҳайвонлар, ўз жинсига боришни истаса, майли, борсин, деб унга эрк берадилар, ихтиёрига қўйиб юборадилар. Ҳайвонларга эрк берадилар! Бизни орамизда ўсдинг, сени боқиб катта қил-

дик, энди ҳеч қаёққа кетмайсан, деб зўрламадилар-ку! Ҳайвонлар орасида шундай эркинлик бўлса, ҳайвонлар ўзлари яшайдиган бедахл майдонларига эга бўлса, нега совет ҳукумати ўшанчалик ҳам ўзбекларни ўз эркига қўймайди! Мустақиллик бермайди? Ўзбек халқи шунчалик ҳам мустақил, ўз юрти, ўз қавмлари билан яшаш ҳуқуқига эга эмасми, деган фикрни халқининг ёдига солиш, эркинлик, озодлик ҳақида ўйлантиш, жуда бўлмаса, ҳайвонлар ҳаётидан ибрат олинг, демоқчи эди. Мана миллатга жон куйдириш!

Бутун умр халқининг тақдирини ўйласа-да, шундай одам отилишга ҳукм қилинса!.. Дунё тамом бўлди!

Убайдуллахоннинг дўстларидан бири:

— Бу ҳукуматнинг уйи куйсин! — деб, пешонасига уриб, боладек йиғлайди.

— Шундай доно одам, бу ҳукуматнинг қандайлигини билиб туриб у билан олишмоқчи бўлса!..

— Бу ҳам донолигидан-да! Бўлмаса, сен билан менга ўхшасинмиди!

— Энди, айтаман-да! Шундай одамларни қамашда халқдан кўрқмаган, уни олдида бизлар киммиз!.. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр, деган! Сен билан мени аярмиди, дейман-да.

— Одо қилди-ку! Золим-ку!

Ҳукумат ҳақидаги бу гапни эшитиб худди қўлини ёниб турган чўққа босиб олгандек, — Овозингни ўчир, — деб дўстига сапчиди. Чунки ҳозирги аҳволни тилда айтмаса ҳам ҳамма ичдан биларди, аммо оғиз очиб дардлашиб бўлмайдиган, одамлар бир-биридан кўрқиб қолган, «Ҳай-ҳай!..», «Жим!.. Жим!..» дейдиган замон эди.

— Русияда ўқиб келиб, топгани шу бўлдими? Бу ўрус ҳукуматининг марҳаматими? — деганлар ҳам бўлди қариндош-уруғлар орасида:

— Русияга ўқишга юборгани учун отаси Асадулла махсумни маҳалладагилар кофирга чиқармоқчи ҳам бўлганлар!

— Ҳай, Асадулла махсум ўғлини ўруслар орасида ўқишига осонликча рози бўлган, дейсизми? Убайдуллани мен яхши биламан, кўнглига бир мақсадни тугдими, уни қайтариш — дарёни орқага буриш билан тенг. У мусофир юртига ҳавасга боришни орзу қилганми, йўқ! У рус-тузем мактабида ўқиб, ўрусларнинг

орасида бўлиб, ўзини сарт, деб маломат қилган аламларини бошидан ўтказган. Бу бир сабаб бўлса, бундан қутулишнинг бирдан-бир чораси донишмандлардан бирининг «Ҳар ернинг тулкисини ўз ити билан овла!» деган ҳикматига амал қилиши бўлган. Ёвнинг ичига кирмай, унга қарши курашмоқ, унинг зулмидан қутулмоқнинг иложи йўқ, деган мантиққа амал қилган.

— Бу одамнинг қилмаган ҳунари, билмаган иши қолмаган. Русиядан ўқишдан келгандан кейин ҳам тиниб-тинчимай, шу халқ дардини ўйлаб, дунёдан бохабар бўлсин, кўзи очилсин, деб «Садои Туркистон» газетасини очди. Ўзи муҳаррир бўлди. Туркистон Мухторияти тузилганда ҳарбий ва ички ишлар вазири бўлди. Ҳа, вазир бўлган! Гуноҳи шуми!

— Отилармиш-а, энди!..

— Ё тавба!

— Худо асрасин!

— Афу сўраса отишдан қолдирармиди?!

— Шўроларга инсоф берсин!

Убайдуллани яхши билган сирдошларидан бири:

— Шўро ҳукумати уни энди қамаша эмас!

«Уголовное дело Убайдуллы Ходжаева № 670. 1886 г. рождения. Бывший министр Кокандского Автономного правительства. По образованию юрист. Арестован 20 апреля 1930 года.

Коллегия ОГПУ от 25 апреля 1931 года. Осужден сроком на 10 лет в концлагерь в Северный Кавказ».

1930 йилда қамалганича, 1937 йилда қамоқдан қайтди. Орадан кўп ўтмай, 1938 йил 4 январда яна қамашди. Энди уни отишга ҳукм қилишганмиш! Ё, алҳазар!..

Қамоқдан чиққанига олти-етти ой ҳам бўлмасдан, шу борада нима гуноҳ қила қолдики, ёши бир жойга бориб қолганда яна қамоққа олиб кетилди?! Қандоқ замон бўлди! Ақлли одамларга қирон келди-ку! Астаффурилло... Астаффурилло!

Фақат онаси Тўхтаҳоннинг қарғиши, нолиши эмас, унинг қадрдон дўстлари орасида «Бу қандай адолатсизлик?» деган каби норозиликлар, тилида бўлмаса ҳам, ичдан қарғаганлар оз эмас эди. Фақатгина Убайдуллаҳоннинг укаси Башриллаҳондангина нолишу, ҳукуматнинг шаънига айтилган ҳақорат эшитилмасди. Акасининг ноҳақ қамалганлигидан қайғуриб сўзлаганларга қўшилишиб, афсус-надомат чеккан бир сас ҳам

оғзидан чиқмасди. Ҳатто онасининг ҳукуматни қарғаб қилган нолишидан ўртаниб, унга малҳам бўлиш ўрнига:

— Ҳамманинг олдида эҳтиёт бўлинг, қарғишни қўйинг! — дерди ва ҳол-аҳвол сўрайдиган одамлардан узоқроқ бўлишга ҳаракат қилар, акаси ҳақида гап очилганда, ўзини фикр билдиришдан тиярди.

Нега бундай?!

Акаси билан ораларида кўнгил қоладиган гап ўтганмиди?

Ёки акаси олдида гуноҳ қилганми? Йўқ! Йўқ!.. Унинг ҳаёти ҳам қил устида эди. Ахир, у Убайдулланинг укаси эди! Ахир, у ҳам жадид бўлган-ку! Ҳозир кимлигиндан қатъи назар, шўро ҳукумати сени қамашни истаса, ҳеч қандай сабабсиз, баҳонасиз олиб бориб тикади. Жаҳид ёки руҳоний, деб биров айтса, кифоя.

Башриллаҳон буни яхши биларди. Акамнинг ғами куйдирган онажонимни менинг ғамим ҳам куйдирмасин, деган азоб оғушида эди!

Замон шундай эди. Бугун пантуркист деб қатор-қатор зиёлиларни, панисламист деб бир оёғи гўрда, бир оёғи тўрда бўлган дин аҳллари, уламоларни қамаш авжига минган эди. Замондан шикоят қилиш, қамалганларга ачиниш билдирганлар уларга ҳамфикр санаиб, бошлари балога қолиши турган гап эди.

Шундай бир замон эдики, тилида айтмаса ҳам, «Қандай кунга қолдик? Ўзи нима гап? Наҳот, ҳамма ақлли одамлар душман бўлса?» деган ўй ҳамманинг кўнглида бор эди.

Бир хонадонга ўт тушса, тутуни таралиб, ваҳимаси ҳаммаёқни босгандек, Убайдуллаҳондек эл ичида машҳур одамнинг қамалиши, у ҳақдаги шов-шув, мишмишлар кўпчилик одамларнинг аламига айланган эди.

Аммо ота-онанинг азобини тасаввур этиб бўлмасди!

Буюклик тоғларга хос! Аммо буюк инсон бўлмоқ учун ҳам тоғдек бардош керак!

Ҳамма бардошу сабрни Худойи таоло Убайдуллаҳоннинг отаси Асадулла махсумга берган эди.

Асадулла махсум кўринишдан кенг манглай, серсоқол одам. Унинг басавлат қоматига босиқлиги, кишилар билан бўлган суҳбат чоғида ҳикматли сўзларни топиб, қисқа сўзлаши яна бир салобат қўшар эди. Шу

боисдан, бу одамнинг қаршисида ҳар қандай киши айтадиган сўзини ўйлаб, тортиниб қоларди.

Убайдулла ҳақида отаси:

— Фикрламайдиган одам енгилтак, серфикр одамчи, вазмин-оғир бўлади. Бошқа ўғилларимга қараганда Убайдулланинг ақли ўсиб, боши оғирлик қилиб, бўйи пастроқ бўлиб қолган, — деб куларди.

Фарзанд ўнга бўлса ўрни бошқа!

Убайдулланинг қамалиши ота-онасини адо қилди. Пешоналари шўр экан!

Ахир, Убайдулла бир қиморбоз, гиёҳванд, безори бўлганда эди, ўз бошига ўзи етди, дердилар, таскин топардилар.

Ундан зурриёт ҳам қолмади. У на орзу-ҳавас билан яшаб фарзанд кўрди, на молу давлат орттирди. Миллат-миллат дейишдан бошқа нимани билди! Беш фарзанднинг ёмони йўқ, аммо Убайдуллахоннинг ақли, одамларга меҳрибонлиги бошқача эди. Мана, энди онаси шўрлик юрган йўлида ўзи билан ўзи гаплашиб, кимларандир нолиб, кимларнидир қарғаб, дардини тарқатиб юрибди.

Аммо Асадулла махсумдан нола эшитилмасди. Ўғиллари кимлиги, ниятлари нима бўлгани ҳаммадан кўра унга маълум эди. Ўғли Убайдулланинг ғами билан бир қаторда, унинг қалбини ўғли Башприлланинг эртанги тақдири азобларди.

Эрта уни ҳам қамамасмикинлар, деган хавотир кечалари унга уйқу бермасди. Асадулла махсум ўз аламини китоб олиб, гоҳ Навоий, гоҳ Бедиддан таскин топарди.

*Фарёдки, ҳеч ким йўқ биз билан бул кун,
Хуррамликдан йўқдир ҳатто бир учқун.
Доим бирга бўлган мувофиқ дўстлар
Борса келмас жойга кетдилар бутун.*

Ёлғиз қолган чоғларида Асадулла махсум бу мисраларни ёддан ўқиркан:

— Убайдулаҳон ўғлим, миллатни ўйлабсиз-ку, адолат ўрнатмоқчи бўлибсиз-ку, аммо дунёда мунофиқлар ўлмаганлигини ўйламабсиз-да. Аттанг! — дерди алам-надомат билан.

Асадулла махсум бу гапларни ўз ўғлининг миллатпарвар, элсевар бўлганлигига қаршилигиданмас, йўқ,

асло, аксинча, ҳукуматда адолат, дўстларда вафо йўқлигини билиб, куйганидан айтарди. У зукко одам эди. Замондаги адолатсизликларни тушунарди. Ўғлининг нияти эзгулигини ҳам биларди. Лекин фарзанд тақдирни уни ўйлантирарди. Замондаги адолатсизликларни билгани учун ҳам ташвиш қилиб, хавфу хатарда яшаб, қайғурарди.

Убайдулла ўғиллари ичида ақли билан бошқаларидан ажралиб турарди. Кичик ўғли Суннатилла маишатга берилган, дунёга ҳирс қўйган бўлиб, бу ўғли ҳақида баъзан:

— Суннатиллани ичкилик енгмаса, мол-мулкка бўлган ҳирс хароб қилмаса, унга ҳеч бало доримайди. Унинг йўли ҳам хато! Аммо Убайдулла унинг батамом акси, миллатдан бошқа дарди йўқ. Бунисиники ҳам ҳозирги замонда хатарли, — дейди.

Асадулла махсум доно одам эди. Ғамни ақл билан енгарди. Ўша кунлари, аччиқни аччиқ кесади баҳонаси билан ўғли Суннатиллаҳоннинг маишат қилиб ўтиргани устидан чиқиб қолганда ҳам, унга қаттиқ гап айтмай:

— Нон ҳалолми, ҳаромми? Буғдой-чи? Ҳаммаси ҳалол! — дейди. — Хўш, шундай бўлгач, бу нарсадан қилинган шароб, нега макруҳ бўлиши керак?! Буни ҳаром қилган бизларнинг нафсимиз. Ёмон феълимиз эмасми? Олтин ҳам ақлининг кўлида, қиморбознинг кўлида хазон... Шундай қилиб, ўғлини оқлагандек бўлди.

Фарзандлари ғамида куйиб кетган Асадулла махсум — «кофирга бўстон, мўминга зиндон», — дерди-ю, алами тарқалиб, ўзига таскин топгандек бўларди, дардини кимга айтсин! Бу кўзинг у кўзингни ўяди. Биров бировга ишониб дардлашадиган замон эмас! Битта дардкаш — ҳудожўй божаси Юсуфхўжа қори эди. Асадулла махсум ўғиллари ҳақидами, дунё ва оила ҳақидами, нимаики дардлари бўлса, божаси Юсуфхўжа қори билан ҳасратлашиб, кўнгил ёзарди. Бир-бирларига божа бўлишларига қарамасдан, ака-укадек сирдош бўлиб кетган эдиларки, Убайдуллаҳоннинг судидан кейин деярли ҳар куни уларнинг уларидан хабар олиб турарди. Айниқса, суддан кейин одамлар орасида турли миш-мишлар тарқалиб, бировлар Убайдулла Сталинга хат ёзибди, бир-бирларини биларканлар, оқланибди, эрта-индин чиқармиш, деган гапни айтса,

баъзиларнинг оғзида отиш ҳукми 10 йил қамоққа ал-маштирилибди қабилдаги гап юрарди.

Ўша кунлари Асадулла махсум ўғиллари ҳақидаги ҳасратини божаси билан дардлашди:

— Ақл ҳамма инсонда бўлади, яхшида ҳам, ёмонда ҳам. Ақли йўқни эса жинни дейилади, одам сафига қўйишмайди. Менинг болаларим ақлсиз эмас. Суннатулла ҳам, Убайдулла ҳам, Башрилла ҳам, лекин буларни ақли деб ҳам бўладими, қори?! Суннатилла шўро ҳукумати очларни тўйғизади, йўқларни бор қилади, деган гапга муккасидан ишонганлардан бири эди. Фирқага аъзо бўлди. Извошда келиб, извошда кетадиган бўлди. 1924 йиллардаги «янги иқтисодий сиёсат»нинг содиқ малайларидан, фидойиларидан бири бўлди. Шўро ҳукумати айтганича жонини бергудек эди. Худо йўқ, деса, сандан бошқа худо йўқ дейдиган даражага етди. Охири нима бўлди? Ваъдаларнинг ёлғонлигини сизди, ихлоси қайта бошлади. Мана энди, ўзи билан ўзи олишиб, ўзини қаерга қўйишни билмайди. Савдойинамо бўлиб қолди. Художўй бўлди. Фирқадан чиқди. Қамалиб чиқди. Убайдулла-чи? Уни пайғамбар даражасигача кўтардилар. Вазир ҳам бўлди. Хўш, нима ҳаловат топди? Оқибат-чи? Умри қамоқда ўтди!

Бедил айтган:

*Дили ҳасада тўла ичи қоралар
Доим тухмат ила покни қоралар.
Шип бурчига оппоқ пахта илиб қўр,
Шамдондан барча ис шунга ўралар.*

Асадулла махсум заҳарханда билан сўзини давом эттирди:

— Дўст билан душманни фарқ қилмаган, лаббай, ақли бўладими? Бу ҳукумат ўзбекдан ақли чиқишига хурсанд бўладиган ҳукуматмиди?! Убайдулла пайғамбар бўлиб, шўролар билан олишишдан фойда чиқмаслигига ақли етмади-ку! Умри қамоқда ўтди.

Куйиб-ёниб айтилган бу гапларни эшитган божаси одати бўйича:

— Валлоҳу аълам биссаваб, — деб гап бошлаб, таскин бериш ниятида:

— Ўзбек аҳмоқ, ақлини ўрисдан ўрган, деган ҳукуматни ҳақ, деб бўладими? — деган жавобни қилди.

Асадулла махсум:

— Убайдулланинг хатоси шуки, бу ҳукумат ақлли одамларга кун бермаслигини билмай олишди, қори! — деди-да давом этди.

— Суннатилла молпараст, маишатпараст бўлса ҳам бунга ақли етди. Ҳукумат билан олишиш йўлидан қайтди.

Албатта, бу билан ўғли Суннатилланинг маишатпарастлигини оқламоқчи эмасди. Бу гаплар ҳаммаси алам устида айтилган эди. Золим ҳукуматни инсофга келтирмоқчи бўлиб, умрини қамоқда ўтказгандан, болачақа, уй-жой қилиб, пиёниста, ҳатто ўғри бўлса ҳам, ота-онани куйдирмай, олдида бўлгани маъқул, демоқчи эди. Бу гаплар ҳаммаси энг ақлли фарзанди Убайдуллахонга ниҳоятда куйганидан, умрини миллат деб, ҳақиқат деб бир кун роҳат, ҳаловат топмай ўтказганидан эди.

Бу гапларнинг моҳиятига қулоқ солсанг, булар ўғлининг ниятларидан эмас. Шўро ҳукуматининг адолатсизлигидан норозилик эди. Бедилнинг теран фалсафий рубойилари мағзини чақиб, нозик ҳис қилиб, «бедилхон» деб ном чиқарган бу одам ота сифатида Убайдулланинг умрига ачинарди! Унинг дунёга ўзича қарashi, фалсафаси бўларди. Ўз фикрларини тутилмаган ҳикматлар, ривоятлар билан айтарди. Ўғилларининг феъли ҳақида:

— Суннатилла ичган маст, Убайдулла ичмаган маст. Суннатилла бугун ичса, эртага ҳушёр тортади. Бу ичган маст! Ичмаган маст ҳам бўлади! Убайдулла миллатнинг дарди билан маст. Бунинг қулоғига ҳеч нарса кирмасди! Уни бу йўлдан қайтариш қийин! Қайсар!.. Ўжар!

Бу гапларни эшитиб ўтирган божаси аксар:

— Асадуллаҳўжа тақсир, яъни бу билан ичган мастдан ичмаган маст ёмон, демоқчи бўлсангиз, ичиб маст бўлиш ҳам мусулмон кишининг иши эмас! Иккаласига ҳам Яратгандан инсоф сўрайлик! Куфрга бормайлик! — дерди.

Юсуфхўжа қори, кўриниши — табиатига мос, баланд бўйли, ихчам сала ўраган, хушрўй чехра, бировга қаттиқ-қойирим гапирмайдиган юмшоқ феъли одам бўлишига қарамай, баҳс дин тақиқлаган чоғир ҳақида кетгани учун индамасликни ўзига гуноҳ сана-

ди. Бу унинг пассивлигидан эмас, бу Убайдуллахонга ўта меҳр қўйганидан ҳам эди. Убайдуллахон фақат ўз миллатининг ҳар бир кишиси, ўзининг ҳар бир қариндош-уруғларига меҳрибон, ҳолидан хабар оладиган одам эди.

Юсуфхўжа қори терлама касали билан оғриб ётганда, қишли-қировли кунларда ўрус дўхтирларни олиб келиб, ҳар икки кунда хабар олиб турган ҳам Убайдулла бўлган. Юсуфхўжа қорининг ака-ука, амаки, тоғалари бўлган эмас. Ҳаммасининг ўрнида ўғилдек сунчиқ бўлгани — Убайдулла эди.

Юсуфхўжа қори диндор киши бўлса ҳам, айрим диндорлардек дунёдан, сиёсатдан беҳабар одам эмасди. Уйдаги тоқча жавонда диний китоблар билан бир қаторда Шайх Саъдий, Хўжа Ҳофиз, замондош шоирлар, Таваллоларнинг китоблари ҳам бўларди. Юсуфхўжа қори Убайдуллахонни фақатгина қариндош-уруғларга меҳрибонлиги, ғамхўрлиги учунгина эмас, адолатпарварлиги, нафс кетидан қувмаганлиги, ниҳоятда хокисор, каттаю кичикнинг гапни эътибор, кўзларида меҳр, очиқ чеҳра билан эшитиши, доно жавоблари учун ҳам севиб қолган эди. Суннатиллаҳондек нафс кетидан қувмагани учун ҳам алқарди.

Юсуфхўжа қорининг ичкилик, Убайдуллахоннинг қайсарлиги ҳақида эътироз билдириб айтганлари Асадулла махсумга ёқмади.

Асадулла махсум Убайдулланинг қайсарлигидан нолирди-ю, аслида ўзи қайсарликда Убайдуллахондан қолишмасди. Бирор фикрига қўшилмай жавоб қайтаргудек бўлсанг борми, ўзини оқлаш учун Навоий ёки Бедилни ҳимояга олиб, мот қилмоқ ниятида улардан бирор нарса ўқиб берарди.

Набираларидан бири:

— Тоғамни қайсарлигини гапирасиз-у, сиз ўзингиз улардан каммисиз?! — дегандек ҳазил тариқасида гапирган эди, унга ҳам:

— Баҳс, андан келур нахс! Баҳсда, умуман, ҳақиқат топилади. Ҳалол, адолатли одамлар самимий баҳс қилсалар, тўғри хулосага эришилади! Лекин манман, ўзим бўларман, худбин кишилар баҳсга киришсалар, бу наҳсга айланади! Бу қайсарлик.

— Мунофиқ бўлгандан қайсар бўлган яхшимасми? Тоғамнинг ичишини гапирасиз, яшириб қўйганидан

қиттай тошиб берсам, банияти шифо, деб шимира-сиз... — ҳазил қилади набира.

— Эй лаънати, беадаб!..

Суннатилла адолатсизлик аламини ичкиликдан олмақчи бўлди! Адолатсизликка қарши Убайдулла ақл билан курашди! У набирасига ибрат бўлсин учун ривоят айтади.

Ривоят:

Бир она билан бир ўғил яшаркан. Ўғил топганини ичаркан. Ҳамма нарсасини сотиб ичиб бўлибди. Уйда битта итидан бошқа бисот қилмабди. Кунлардан бир кун майхўр ўғил ҳаддан ташқари кайф билан ялансиб келиб, онага овқат топасан, деб жанжал бошлабди. Ўзи оч она нима қилишини билмай, жанжал оқибатда фожиали бирор қор-қолга айланмасин, деб янги туққан итининг иккита боласидан биттасини пишириб берибди. Ўғли бу билан ҳам тинчимабди. Иккинчисини пишириб берибди. Бир неча кун оч қоринга ичган ўғил, бу билан ҳам қаноат ҳосил қилмай, мастлиги авжига чиққан экан, она шўрлик:

— Болам, берадиган ҳеч нарса қолмади, энди борсам, онаси қопади, — деган экан.

Сиртдан қараганда, Асадулла махсум билан гурунгда бўлган бу гаплар ҳазил-ҳузул, кулгиликдек туюлса ҳам, ҳеч бири ибратдан, ақлдан холи эмас эди.

Бу оиладагиларнинг суҳбатларида бўлган чоғларда на қариси, на ёшида бирор ўринсиз гап, ножўя қилиқ кўринмайди! Ҳазилида ҳам, можароси-жанжалида ҳам мантиқсиз, беадаб сўз оғизларидан чиққанини эшитмайсиз. Бу оиладагиларга шаллақи сўкишлар ёт. Ҳар қандай ўзаро жанжалли масалалар ҳам уриш-сўкиш билан эмас, мантиқий баҳс билан ҳал қилинарди. Ваҳоланки, ҳар қанча асабийлик, кўнгилсизлик бўлса шу хонадонда бўлиши керак эди! Бу хонадон бошида бир умр тегирмон тоши айланган! Лекин Тошкент шаҳрида бошқа — бунчалик ўз халқи, ўз миллатига бутун ҳаётини тиккан, билимдон, маданий кишилар оиласини тополмайсиз. Бу оиланинг боши — мударрис Асадулла махсум бўлса, ундан кейин ўғиллари — Убайдуллахон, Башриллахон, Суннатиллаҳонлар!

Ўтирганлар набира билан кекса буванинг ўзаро ҳазил баҳсларидан маза қилиб кулардик. Завқ олар-

- Lituz.com

Elektron kitoblar

**To'liq qismini Shu tugmani
bosish orqali sotib oling!**